

HAVEL BŰNE

CSÁK LÁSZLÓ

*Senki, senki, senki
soha sehol sehova
el nem ért
majd pont én?
ekkora ökör
csak nem vagyok*

(Egon Bondy: Senki)

Havel bűne, avagy Havel szerint bűn-e azon látásmód, amit a kiváló cseh költő, Bondy úr az idézett mottóban oly lényegretörően és élesen jellemez. Mondanom sem kell, hogy a múlt század hetvenes éveiben aligha volt, lehetett nagyobb jelentőséggel bíró etikai kérdés, már ami a keleti blokk vidám és kevésbé vidám barakkjaiban lakók azon részét illeti, akik így vagy úgy, de igyekeztek távoltartani magukat, mind fizikai, mind etikai értelemben a rendszertől. Utóbbinak embertelensége és immoralis volta persze aligha volna téma, hiszen maga a rendszer és bábszerű képviselői, a hatalom látszólagos gyakorlói és birtokosai, semmiféle erkölcsi tartással nem rendelkeztek, nem rendelkezhetek. S ennek nyilvánvalósága oly egyszerűen adódik, hogy aligha képezhette irodalmi vagy etikai vizsgálódások tárgyát. Legalábbis nem kérdésként, problémaként.

Havel szerint sem érdemes velük foglalkozni, annál inkább azokkal, akiket a nyugati publicisztika és irodalom mint disszidens gondolkodókat határozott meg. Vagy hogy tovább tágítsuk a haveli drámák témáját adó szereplők körét, általában az emberekről. Valahol egy olyan feltételezés húzódik meg a háttérben, hogy minden embernek adott valamiféle erkölcsi érzék, tartás, s erről semmi sem árulkodhat jobban, mint a megvalósult társadalmi, közösségi és magánéleti helyzetekben ennek a tartásnak a teljes vagy részleges hiánya. S éppen azért, mert a részleges hiány is sokat mondó lehet, ha Havel drámák témájává lesz, így válik lehetségessé, hogy a disszidensek befoglalása a gerinc-hiányosok halmazába, valamint a szélesebb tömegek helyzetének vizsgálhatóvá tétele ugyanezen közösségi halmaz részeként.

Hogy ennek a mélyen demokratikus gondolatnak, azaz a közösen kiélt és választott kisebb-nagyobb mértékű tartás-hiánynak a leírása nem válik itt elitista morális fejmosássá, az igen jellemző cseh gondolkodástörténeti összefüggésekre utal. Hogy ezek közül csak egyet emeljek ki, utalnék a szolidaritás egész közép-európai gondolkodásunkat átható eszméjére, aminek fogalmi szintre hozása és pusztá érzületből való kiemelése a filozófiai gondolkodás napvilágára aligha volna elképzelhető Jan Patočka cseh fenomenológus nél-

kül, aki maga, mint azt látni fogjuk, igencsak meghatározó hatást gyakorolt Havel drámáinak és politikai filozófiája eszmei háttérének kialakulására. Előzetesen talán annyit mondhatok, a politikai írások csak korlátozott mértékben olvashatóak Jan Patočka szövegeinek ismerete nélkül, s a drámák világának jelentős tartományai maradnak homályban ennek hiányában.

Ugyanannak a szolidaritásnak eredménye az is, hogy Havel legtöbb drámájában a saját életében is megjelenő értékválságokat és észrevétlen, nem szándékolt tartás-vesztéseket nem valami fiktív személyi térbe vagy önhitt entellektüelek világába vetíti, hanem a disszidensek világától meglehetősen távol álló területrendezési avagy állami kutatóintézeti munkaközösségekbe. Sőt, talán a *Tiltakozás* című szövegében még nagyobb iróniával illeti azt a személyt, aki felkeresi a fontos embert, a gerinctelen, állam által támogatott „értelmiségit”, mint a tiltakozáshoz való csatlakozást megtagadót.

Munkahipotézisként alkalmazhatjuk azt az állítást, mi szerint Havel itt vizsgált drámái, azaz a *Területrendezés*, a *Kísértés* és a *Tiltakozás*, egyéb jellegzetességek mellett leinkább a bűn enumerációiként volnának olvashatóak. S rögtön itt adódnak kérdések, hiszen kétséges, hogy bűnről lehet-e itt beszélni. Hiszen nem egyértelmű, hogy bűn-e, amikor valaki együttműködik a legtipikusabb haveli figurával, azaz a Titkárral. Bűn-e, hogy igyekszik valaki megmenteni valamit a tudomány szabad mozgásteréből? Bűn-e, ha csak hallgatólagosan is, ha csak eltűrve némán, de mégis részt veszünk a rendszer működésében? Az bizonyos, hogy lelkiismereti kérdésről van itt szó. Hogy bűn-e mindez, arra még visszatérünk.

Egy értékeesebb, emberhez méltó élet ígéretét hordozzák tehát mindezek az egyébként abszurd drámáknak tekintett szövegek. De az abszurdítás itt csak a cselekmény és a jelenetek füzére révén jelenik meg, s ezzel a totalitáriusnak nevezett rendszer működési elvét villantja fel számunkra. A feszültség forrása éppen az, amint a szereplők, akik persze semmiképp sem hősök, lebomlanak személyiségükben, erkölcsi rothadási folyamaton mennek keresztül az abszurd rendszerhez való bármilyen közeledésük vagy akárcsak elfogadó, behódoló magatartásuk révén.

Tekintsük a *Kísértés* Foustkáját, ezt a fausztii figurát aki egy pszichológiai kutatóintézet elismert munkatársa. A kísértés egy nevetségessé tett ördögi figura képében jelenik meg. Már a pokol sem lehet a régi, ha kénközság helyett émelyítő lábszágaról ismerszik meg az egyébként rokkantnyugdíjasként bemutatkozó alak. Foustka neve is arra utal, hogy itt aligha lesz lehetőség valódi fausztii kísértésre. Az „ou” kettőshangzó a cseh valóságba helyezi be a szereplőt, a „-ka” végződés pedig jól ismert, hogy a szláv nyelvekben a kicsinyítő képző szerepét tölti be. Tehát itt egy kicsinyes figura kicsinyes megkísértése várható már a szereplő nevéből ítélve is.

S valóban. Mert az egyetlen „eredmény”, amit elér törpe-Fausztunk, nem más, mint az intézet egy fiatal női alkalmazotjától kapott rajongó szerelem,

ami ráadásul be sem teljesül, s csak tetézi a lelkiismereti válságot, hogy amivel elkápráztatja a lányt, azaz az igazság és a társadalmi-gazdasági valóságon túli értékek itt be nem határolt világa, bizony nem kerül felvállalásra, amikor a lány azt nyilvánosan is vallja. Foustka csak hallgat ekkor, ezek az általa az intézeti bálon elmondott eszmék bizonyára nem is utalnak az igazságban való élel eszméjére, vagy pedig aligha érthette meg ő maga is azokat.

S a kísértés oly sikeres, hogy a vágott célok hazug és üres voltának teljes leleplezéséhez vezet. Sőt, végső soron kiderül, hogy a lábszagát leplezni képtelen pokoli szerzet valójában az állam *agent provocateur*e, aki bizony az intézet egyetlen, látszólag a rendszertől különböző elveket valló emberét kívánja teljességgel megalázni, leleplezni, megsemmisíteni. A megsemmisítés persze itt nem csupán az intézeti állás és a korábbi szerető elvesztésére korlátozódik. Végigkövethetjük a tartás elvesztésének evolúcióját, melynek eredménye egy olyan jellem, akinek identitása, személyisége, magánélete, emberi kapcsolatai sincsenek már, egy olyan ember, aki mindent és mindenkit elárult már. Kivéve persze saját magát, mert éppen ez a „Maga” az, ami már eleve lehetetlen volt, ami teljességgel elveszett.

S a záró jelenet boszorkány szombatján, ami egy intézeti álarcosbál formáját ölti, még a pokol tüzére is kerül szegény Foustka, magára maradva kigyuladt ruhájában. A pokol tehát az abszurd rendszer, és pokolra kerül bárki, aki megpróbál ellenszegülést játszani a rendszer által biztosított kereteken belül.

De milyen út lehet az, amin biztonsággal járhat a múlt század hetvenes éveinek Csehszlovákiájában egy magát erkölcsi létezőnek tartó személy? A kérdésre szinte csak olyan válaszokat találhatunk, amik éppen az ellenkező lehetőségre szolgálnak bizonyítékkul. Ugyanis ha a *Területrendezés* figuráit tekintjük, bizony ott sem találunk szebb példákat, jellemeket. Bár itt a szereplők jellemfejlődése, két kivételtől eltekintve, már megállt, azaz sem rosszabbak, sem jobbak nem lesznek a dráma során, nem lesz kisebb vagy nagyobb mértékű az együttműködésük a rendszerrel, többségük mégis egy-egy tipikus esetét mutatja az együttműködő, értékvesztési lehetőségekkel terhelt jellemeknek. A dráma tehát úgy tekinthető, hogy a maga korában a színpadon sikerült megjeleníteni azokat a jellemző formákat, amiket életük együttműködő hétköznapijaiban a nézőtérén ülő „területrendezők” tapasztalhatnának meg. S hogy erre a tapasztalatra más lehetőségük nem igazán adódik, mint a *Területrendezés* című dráma befogadása, az éppen abból válik nyilvánvalóvá, hogy nincs és nem lehetséges az emberhez méltó életnek bármilyen formája a területrendezők „közösségében”.

Az együttműködés a pokoli rendszerrel tönkreteszi, hanyatlásra kárhoztatja az emberi tendenciákat általában. Így kiüresednek az érzelmek, az emberi kapcsolatok. Valójában minden területrendező (azaz a szereplők és a nézőtérén ülők) egészen magára maradt, s mivel épp ennek a magának az elvesztése okozza közösség- és magánélet-vesztésüket, így ők maguk is a pokol tüzeiben

találják magukat. Pontosabban találnák, ha erre a felismerésre lehetőséget adna nekik a szerző. S hogy nem teszi, annak oka valószínűleg az, hogy a nézőtérben ülő területrendezőket magukra hagyja a felismeréssel, hátha mégis rátalálnak arra az útra, aminek lehetséges voltát éppen teljes hiánya bizonyít.

Az egyetlen szereplő, akinek megadatik a felismerés, az orosz nevű Plehanov, aki már fiatal korában lezárta az elgerinctelenedés karrierjét, s így ha korlátozott mértékben is, de megőrzött valamit, talán nem többet, mint a vágyat az igazságban való életre. Nem vesz részt sem a rendszer melletti kiállítás tanúsításában, sem a rendszer látszólagos és ideiglenes enyhülésének ünneplésében. Csak nyekergeti hegedűjén az *Ocsi csornijét*, ami egyrészt utal bánatos sorsára, másrészt arra, hogy jellemromlása félbemaradásnak oka egy szerelmi csalódás lehetett. S valóban, az igazgató szeretője volt rajongásának tárgya. Ugyanebbe a nőalakba szeret bele a fiatal mérnök, Albert, aki kiáll az emberhez méltó élet mellett. Legalábbis látszólag. Amíg ezért a butára sikerült kiállása miatt börtönbe nem vetik, hogy ott bűnhődjön. Pontosabban, hogy ott valóban megtörjön.

De itt jön a „fura kanyar”. Mert mikor a záró színben szabadon engedik, s visszatér a többi területrendező közé, Plehanov ismét magára ismer benne. Már nem a régi önmagára, az igazságban való életet magáénak követelő fiatal és szerelmes mérnökre, hanem a megtört, s ettől bánatos, ellenállást feladó kiábrándult alakra. Azaz Albert sem jobb, mint ő, senki sem képes kitörni a gerinc megtörésének rendszeréből. S Plehanov öngyilkosságba menekül ez elől a látszólagos kiúttalanság elől, Albert pedig Plehanovvá lesz. Minden megy tovább, mintha mi sem történt volna, s felhangzik az *Ocsi csornije*, a bánat jelképe, a fájdalomé, hogy semmit sem tehetünk, nincs szerelem, nincs igazság, nincs erény, nincs emberhez méltó élet. S ebből tudhatjuk minden-nél biztosabban, hogy van.

Az igazságban való életről tudjuk Jan Patočka Charta '77-hez írt szövegeiből¹, hogy ez az az eszme, amiért érdemes élni, de meghalni is. Plehanov öngyilkosságát akár úgy is olvashatjuk, hogy éppen ezen eszméért halt meg, s így utal halála ennek lehetőségére. Plehanov öngyilkossága a rendszer embertelen kiúttalanságát felmutatni kívánó egyetemi hallgatónak a prágai Vencel téren elkövetett éggőáldozatára utal, annak analógiája.

A drámák eddigiekben elvégzett részleges elemzéséből arra aligha válszolhatunk, hogy a rendszerrel való együttműködés bűn-e. Azt tudhatjuk csak, hogy aki ezt teszi, annak tartása nem lesz, elveszti magát, közösségét,

---

¹ Persze sokkal pontosabb kifejtését találjuk ennek az elképzelésnek azon szöveghelyekben, amiknek témája a platóni örök szerepének elemzése. Csakhogy ezeket valószínűleg nem ismerte Havel, s így a drámák valamint politikai filozófiája értelmezéséhez csak kiegészítő elemként szolgálhatnak, semmiképp sem kulcsként.

minden emberi lehetőségét. S hogy ezek a veszteségek, ezek a hiányok mind az igazságban való élet lehetőségére utalnak. De hol lehetséges ez, ha nem a rendszer által adott társadalmi és közösségi kereteken belül? Létezhet-e, létezett-e valami más helye a jellemnek, szellemnek, emberi lehetőségeknek, ahol valóban megvalósulhatott az igazságban való élet eszméje? A választ meglatásom szerint Havel azon politikai-filozófiai esszéjéből kaphatjuk meg, amely ajánlása szerint Jan Patočkának állít emléket.

Ez a szöveg magyar nyelven *A kiszolgáltatottak hatalma* című kötetben jelent meg. A fordítás természetesen félrevezető, hiszen a *moc bezmocných* egyáltalán nem utal semmiféle kiszolgáltatottságra. Sőt! Az első szó erőt jelent, abban az értelemben, ahogy azt a politikai filozófia értelmezi. A *bezmocný* melléknév pedig erőtlent, tehetetlent jelöl. Azaz inkább mondhatnánk, hogy itt az erőtlenség erejéről volna szó. A kiszolgáltatottak pedig éppen azok, akik nem az ilyen erő-nélküli csoportba tartoznak. Hiszen a haveli értelmezés szerint a rendszer maga nem totalitárius, hanem poszt-totalitárius. Abban az értelemben, hogy itt szó sincs arról, hogy a hatalmat, az erőt látszólag birtoklók totális elnyomási és döntési lehetőséggel bírnának. Éppen ellenkezőleg: ők maguk vannak a leginkább kiszolgáltatva a rendszer működésének, amely saját elveit önjáró módon követi és valósítja meg, tekintet nélkül a titkárok, ellenőrök és egyéb haveli figurák személyére. Már persze ha volna nekik személyiségük...

S hogy a hatalom, az erő hogyan kerül azokhoz, akiknek semmi hatalmuk, semmi politikai erejük? A válasz egyszerű: ők azok, akik tudják, hogy lehetséges az emberhez méltó, azaz az igazságban való élet. Ezek az értelmiségiek és egyszerű emberek bizony tesznek is ezért. Legyenek bár nagypolgári családból származó írók, egyetemről kitiltott nagyszerű filozófusok vagy állásukat kockáztató sörgyári munkások. Ezek a művészek, gondolkodók, tisztességes emberek azok, akik valódi veszélyt jelentenek a rendszerre, mert életükkel, sorsukkal mutatják, hogy lehetséges az emberhez méltó élet. Ők tudják, hogy semmi más nem számít. Még az élet sem, ha a helyzet odáig éleződne. Akik az igazságban való életet választják, a platóni örök.

De mit őriznek? Hol van az a világ, az a közösség, ami mellett kiállnak, ahol egymásra találhatnak? Havel szavai szerint ez a páhuzamos *polisz*. Az a világ, amire ha rátalál valaki, függetlenedhet a poszt-totalitárius rendszer poklától, ahol a valódi értelemben vett szolidaritás megélhető, ahol az igazságban való élet, amit a rendszer látszólag ellehetetlenít, valósággá válik. Jan Patočka szövegeiben ez a páhuzamos *polisz* a megrendültek szolidaritása révén válik lehetővé. Azonban ez a megrendülés élmény sokkal egyetemesebb eszmei tartalommal bír, nem korlátozódik '70-es évek Közép- és Kelet-Európájának történelmi valóságára.

S itt egy rövid kitérőt kell tennünk. Ez a megrendülés élmény az emberiség általános és egyetemes lehetősége, melyben feltárul a világ értelmének semmissége. Azaz egy lehetséges választ találhatunk itt az isten nélküli, értelmetlenné

vált, értékek nélkülinek tekinthető helyzetre, ami gyökeresen eltérő jegyeket mutat, mint amit a kortárs posztmodern gondolkodók állítottak. A megrendülést átélők ugyanis itt valamiféle közösséget alkotnak, amelyben az egyetemes szolidaritás eszméje válik központi elemmé. Továbbá ideák, isten és rögzített, garantált világmagyarázatok, etikai elvek nélkül, sőt azok hiányából kiindulva válik lehetővé a párhuzamos *polisz*. Ez az a szellemi hely, ahol az ember ismét szabaddá válhat, mégpedig a legteljesebb értelemben. S mivel a történelem eszméjének valóságához elengedhetetlenül szükséges az emberi szabadság lehetősége, így ez teszi lehetővé egyáltalán a történelem folyamatának megszakítatlan voltát. A történelem ebben az értelemben nem ért véget: a megrendültek szolidaritásában osztozók vállalják történetiségüket, az igazságban való élet eszméjét, s mindezt olyan alapon teszik, ami ténylegesen a világ értelmének, az értékeknek a semmissége. Ez az alap immár valóban megrendíthetetlennek mutatkozik. Legalábbis a patočkai filozófia gondolati terében.

Mint arra utaltam, nem állíthatjuk, hogy Havel ezeket a morál- és történetfilozófiai eszméket vallotta volna, legalábbis nem teljes eszmei szintjén, fogalmi megragadással kísérve. Ugyanakkor nem kerülheti el figyelmünket, hogy a haveli párhuzamos *polisz* valójában csak a patočkai megrendültek szolidaritása révén válhat érvényessé. Az igazságban való élet platóni fogalma, az örök szerepének újbóli felhasználása másképp, más értelemben sekélyes, érdektelen gondolati próbálkozás volna. Azonban kimutatható egy igencsak alapvető eltérés is, ami talán magyarázható azzal, hogy a filozófus fogalmi megragadása egészen más, mint a társadalmi helyzet elemzéséből kiinduló író leírói lehetősége.

A haveli szövegek tanúsága szerint ugyanis a párhuzamos *poliszra* felesküdő, emberhez méltó életet választó emberek szolidaritásának, egymásra találásának és mindenekelőtt öntudatraébredésének kiváltó oka nem egyéb, mint a veszélyeztetettség közös élménye. Ugyanakkor a platóni örök szerepét itt sajátosan átértelmező Patočka számára a megrendültek szolidaritása nem a veszély meglétéből adódik, nem annak következménye. Éppen fordítva: a megrendültek azáltal teszik ki magukat veszélynek, akárcsak Szókratész, a platóni örök, vagy maga a cseh filozófus is, mert a megrendülés élményéből fakadó változásuk, azaz az igazságban való élet választása nem összeegyeztethető az éppen fennálló berendezkedéssel. S ez mindhárom említett példa esetén így áll. Ugyanígy érvényes az is, hogy életüket azért érdemes élniük, mert ezt az utat választották. Továbbá nem csak veszélynek teszik ki magukat, hanem vállalják a halált is ezért az eszméért, hiszen, ahogy Patočka fogalmaz, ez az, amiért érdemes meghalni is.

Talán abban kereshetjük a feltárt különbség feloldását, már ha szükségét érezzük ennek, hogy annak ellenére, hogy Havel számára a külső veszély észlelése tűnik kiváltó oknak, ez nem jelenti azt, hogy valójában ne azon séma mentén működne ő maga is, amit Patočka rögzített. Azaz a patočkai értelmezés fonalát később veszi fel Havel. Öntudtalanul válik ugyanis a megrendültek

szolidaritásának részésévé, eleve ebbe a gondolati világba² fejlődik bele személyiségének kialakulása során. Számára már természetesnek tűnik az, ami Patočka számára egy hosszú gondolati út eredménye. Mindehhez jelentős mértékben hozzájárul az is, hogy míg Patočka a Husserl által leírt krízist követő világméretű katasztrófa tapasztalatából indul ki elemzése során, s nézőpontjában egyenesen a történelem végének, a szabadság egyáltalán vett lehetőségének kérdései merülnek fel, azaz nézőpontja a planetárisra vált világtörténelem általonságát követi, addig Havel valóságának problémája a világháború utáni Csehszlovákia és annak poszt-totalitárius rendszere³.

Azt mondhatjuk tehát, hogy Havel politikai filozófiájának e központi fogalma, azaz a párhuzmos *polisz* jó közelítéssel azonosítható a patočkai megrendültek szolidaritásából következő közösséggel. S ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a párhuzamos *polisz* eszméjének megértése leginkább a patočkai filozófiai gondolkodás fényében válik lehetségessé. Így ugyanis, hogy mást ne említsek, a *polisz* szó használata nem marad pusztán komolykodó stíluselem, hanem valódi, történelmi és filozófiai távlatokkal és tartalmakkal gazdagodó jelentéssel rendelkezhet.

Ugyanakkor a kezdeti kérdésre adandó válasz cseppet sem vált ezáltal könnyebben megoldhatóvá. Vajon bűn-e ennek fényében, ha valaki nem éli át a megrendülés élményét? Hiszen ennek hiányában nem képzelhető el az igazságban való élet választása, a történetiség felvállalása, a szabadság teljes értelemben vett eszméjének megvalósítása. Bűn-e, hogy az ember nem választja a feltárolt lehetőséget, ami talán egyetlen esélye annak, hogy sajátos emberi mivoltát kifejezhesse, megragadhassa sorszerű lehetőségét? Bűn-e a szabadság és a történetiség megtagadása? Hiszen bármikor mondható a rendszer világában élők kórusával együtt:

*Senki, senki, senki
soha sehol sehova
el nem ért
majd pont én?*

Garantált elvek, rögzített igazságok hiányában ezekre a kérdésekre aligha lehet igen a válasz. Csak annyit tudhatunk, hogy úgy élni aligha érdemes.

---

² Tudható, hogy az egyetemista Havel szinte mestrének tekintette az akkor általa még személyesen nem ismert Patočkait, akinek számos szövegét olvasta, s így ez bizonyára hozzájárulhatott eszmei fejlődéséhez.

³ Azt csak mellékesen jegyezném meg, hogy a megrendültek szolidaritásának eszméjét Patočka közvetlen tanítványai sem fogadták fenntartások nélkül. Sőt, a jelenlegi Patočka-egzegézisnek egyik leginkább kérdéses pontja éppen ennek a témának a leírhatóvá, értelmezhetővé tétele.